

מזמורים המפורזים בסוף הספר הרביעי ובספר החמישי⁴². אבל מרמזים רבים המצטרפים מלשונות מזמורי תהלים עצמם, מדברי חז"ל, מהמצוי במגילות הגנוזות ובמקורות החיצוניים, ואף מהמצוי במנהגי התפילה הנוהגים גם בימינו בקהילות שונות בישראל, יש להסיק, כי היו עונים את הקריאות 'הללו יה', 'כי לעולם חסדו', גם במזמורים שלא נכתבו בהם הקריאות הללו. והיו מזמורים שהיו עונים בהם את קריאות המענה על כל דיבור ודיבור היוצא מפי שליח הציבור⁴³. ועוד מסתבר שהיו צורות שונות לקריאת המענה 'כי לעולם חסדו': יש שהיו עונים 'כי טוב כי לעולם חסדו', או גם את כל הפסוק 'הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו', ועוד מסתבר, שגם לשונות הברכה שבסיום הספרים היו קריאות מענה, כגון: 'ברוך ה' לעולם' וכדומה, וכן התיבות 'אמן' או 'אמן ואמן', הכתובות בסופי הספרים בלבד, היו ממענה הקהל לעתים תכופות. ויש עוד לשונות במזמורי תהלים, שהדעת נוטה לומר, שהיו קריאות מענה של הקהל, כגון: 'לה' הישועה', 'אנא ה' הושיעה נא', 'ביה שמו', 'ימן ה' רוממה', 'ימן ה' עושה חיל'.

רבים ממזמורי תהלים נאמרו מעיקרם בליווי נגינה בכלים. על כינוי הניגון הנוכרים בכתובות שבמזמורי תהלים כבר דיברנו לעיל. כאן נעיר שבכתובות ההן לא נזכרו שמות של כלי נגינה המוזכרים בגוף מזמורי תהלים. המזמור המסיים את ספר תהלים מונה שבעה (או שמונה, או תשעה, עי' בפירוש שם) כלי זמר, שבהם יש להלל את ה'. ואפשר שמזמור זה נקבע בסיום מזמורי תהלים, להודיע שאת כל מזמורי תהלים (או רבים מהם) יש לזמר בליווי נגינה בכלים האלה (כולם או מקצתם).

דבר מפורסם הוא שבבית המקדש הושרו מזמורי תהלים בליווי נגינה בכלים. אבל מלשון מזמורי תהלים נראה שאף מחוץ למקדש היו אומרים את המזמורים בליווי נגינה בכלים, ואף יחידים הקמים לפני עלות השחר להתפלל היו מלויים את תפילתם בנגינה בכלים (עי' תה' נו ט; עא כב). וכבר ביארנו שאין אנו יודעים היום כיצד היו מנגנים בכלים בשעת שירת המזמורים, ואף את צורת הכלים הנוכרים אין אנו יודעים בבירור.

1. דרכי התקבולת במזמורי תהלים

א. תקבולת. כל מזמורי תהלים ערוכים לפי שיטת השירה שבמקרא. מהסימנים הבולטים של שירה זו היא התקבולת. הרבה פעמים יש טור בן שתי צלעות מקבילות, כגון:
 ננתקה את־מוסותיומו ונשליכה ממנו עבתימו (ב ג).
 יש טורים בני שלוש צלעות מקבילות. לדוגמה:
 עלה עשן באפו // ואש מפיו תאכל // גחלים בערו ממנו (יח ט).
 לפעמים יש ארבע צלעות מקבילות, שהן שני טורים מקבילים המצטרפים לבית אחד. לדוגמה:

אפפוני חבלי־מות ונחלי בליעל יבעתוני
 חבלי שאול סבבוני קדמוני מוקשי מות (שם ה).

42 'הללו יה' נמצאת לראשונה בסוף מזמור קד; 'כי לעולם חסדו' בראש מזמור קו.
 43 ועי' מ' סוטה ד; ועי' בסיכום מזמורי 'הלל המצרי' מה שהבאנו עם על המנהג הקדום בדרך קריאת ההלל.

ויש גם בית שיש בו צלע אחת בפני עצמה ואחריה טור בן שלוש צלעות. לדוגמה:
 אשרי האיש אשר

לא הלך בעצת רשעים / ובדרך חטאים לא עמד / ובמושב לצים לא ישב (א א).
 ואפשר למצוא עוד צורות רבות של צירופי צלעות וטורים לבתים. נביא כאן רק עוד דוגמא אחת של בית שיש בו שני טורים בני שתי צלעות. ובסיום הבית צלע חמישית בוודא:
 ותשועת צדיקים מה' מעוזם בעת צרה
 ויעזרם ה' ויפלטם יפלטם מרשעים ויושיעם
 כי חסו בו (לז לט-מ).

ב. משקל ומקצב — ועוד מדרך המשורר, שהוא קובע מלכתחילה את מידת הטור שבשירו וגם את קצבו. את מדת הטור מכנים משקל ואת קצב השיר מכנים מקצב. לבירור ההבדל שבין משקל למקצב אפשר לומר, שה'משקל' ניכר בראיית העין הסוקרת את אורך הטור הכתוב, והמקצב ניכר בשמיעת האוזן המבינה בעליות וירידות בקולו של הקורא וברוחו שהוא נותן בין ההגאים. וכך אפשר שטור בעל משקל אחד ייקרא במקצבים שונים. לדוגמה:

לא הלך בעצת רשעים,
 ובדרך חטאים לא עמד,
 ובמושב לצים לא ישב.

משקל כל צלע הוא ארבע תיבות, אבל אפשר שבכל צלע ארבעה מקצבים, וכל תיבה היא מקצב, ואפשר שבכל צלע שלושה מקצבים, והתיבות הזעירות 'לא' מחוברות לעניין המקצב אל התיבות שלאחריהן.

המקצב שבמזמורי תהלים, ובמקרא בכלל, הוא מקצב של תיבות, ואין במקרא מקצב של הברות או תנועות. ואמנם יש חוקרים בדורנו המבקשים למצוא במזמורי תהלים מקצב של הברות או תנועות, אבל הם נכנסים בדחוקים רבים כדי לבסס את שיטתם. וביחוד יש לטעון כנגדם שהם מונים את ההברות לפי הניקוד שלנו, והדבר ברור, שהגייתם של הדורות שחיו בימי המקרא היתה שונה מההגייה של המנקדים, ואין אנו יכולים לדעת בבירור היכן הגה דוד המלך שוא נע והיכן שוא נח. היכן מלעיל והיכן מלרע, וכיצד בזה בשאר העניינים התלויים בניקוד ובהגייה⁴⁴.

ג. תקבולת שלמה ותקבולת חסרה — המשורר העורך דבריו בתקבולת אומר רעיון אחד בביטויים שונים. לא הרעיון הכללי בלבד שווה בשתי הצלעות, אלא לכל ביטוי וביטוי שבצלע אחת יש בצלע השניה ביטוי שווה לו במשמעותו. ביטויים כאלה מכונים 'איברים', ותקבולת כזו מכונה תקבולת שלמה. והרי שתי דוגמאות לתקבולת שלמה בטור בעל שתי צלעות, וכל צלע בעלת שלושה איברים:

44 על משקל ותקבולת דיברנו גם במבוא 'דעת מקרא' לאיוב, וכאן ביארנו דברים שלא ביארנום שם. ואף שינינו את המונחים לענייני השירה והתאמנום להחלטות האקדמיה ללשון העברית.

שתולים בבית ה' / מקימי מעפר דל
 בחצרות אלהינו יפריחו (צב יד). / מאשפות ירים אביון (קיג ז).

האיברים המקבילים: שתולים // יפריחו. בבית // בחצרות. ה' // אלהינו. מקימי // ירים.
 מעפר // מאשפת. דל // אביון.

תקבולות שלמות כאלה מצויות מעט. רוב התקבולות חסרות הן. בתקבולת חסרה יש בצלע אחת איבר אחד, או איברים אחדים, שאין להם מקבילים בצלע השניה. ועלינו להשלים במחשבה את הצלע החסרה כדי להבין את כוונתה. לדוגמה: כל הטורים שבמזמור קיד ערוכים בתקבולת חסרה:

בצאת ישראל ממצרים	בצאת (בצאת) בית-יעקב מעם לעז
היתה יהודה לקדשו	היתה (היתה) ישראל (ל)ממשלותיו
הים ראה וינס	הירדן (ראה ו)יסב לאחור (וכן הלאה)

ד. מיני התקבולות — יש שהאיברים המקבילים שבצלעות המקבילות הם מלים נרדפות. והדבר הנאמר בשתי הצלעות אחד הוא, כגון: אשירה לה' בחיי // אומרה לאלהי בעודי (קד ג).

תקבולת מעין זו מכונה 'תקבולת נרדפת'. היו מן המפרשים שהגדירו תקבולת מעין זו בלשון 'כפל עניין במלים שונות'.

ויש שהאיברים המקבילים משלימים זה את זה (מוסיפים זה על זה) כגון: לא הלך בעצת רשעים // ובדרך חטאים לא עמד // ובמושב לצים לא ישב — האיברים 'הלך', 'עמד', 'ישב' משלימים זה את זה. וכיוצא בזה: עושה מלאכיו ורוחו // משרתיו אש להט (קד ד) — 'אש להט' משלים את 'רוחו'. תקבולת מעין זו מכונה 'תקבולת משלימה'.

ויש שהאיברים המקבילים מבארים זה את זה: וישלח חציו ויפיצם וברקים רב ויהמם (יח טו) — 'וברקים' מבאר את 'חציו'. וכן: 'פצני והצילני ממים רבים מיד בני נכר' (קמז ז) — 'בני נכר' מבאר את 'ממים רבים'.

בעניין זה יש להביא גם את הכלל, שכבר עמדו עליו ראשונים, שהרבה פעמים אפשר לפרק את הצלעות המקבילות ולערך את האיברים המקבילים זה על יד זה. וכך אפשר לחבר את שני המשפטים שבתקבולת למשפט אחד ערוך בלשון 'פרוזה'. כגון: תעז ידך // תרום ימינך (פט יד) = תעז ותרום יד ימינך; הים ראה וינס // הירדן יסב לאחור (קיד ג) = הים והירדן ראו ונסו ונסכו לאחור; להגיד בבקר חסדך // ואמונתך בלילות (צב ג) = להגיד את חסדך ואמונתך בבקרים ובלילות.

ה. סדר האיברים בתקבולת — התקבולת: 'אשירה לה' בחיי // אומרה לאלהי בעודי', מכונה 'תקבולת ישרה', משום שסדר האיברים המקבילים שווה בשתי הצלעות. אבל בתקבולת 'שתולים בבית ה' // בחצרות אלהינו יפריחו' אין סדר האיברים המקבילים בצלע הראשונה כסדרם בצלע השניה, שהרי 'שתולים' שבראש הצלע הראשונה מקביל אל 'יפריחו' שבסוף הצלע השניה. תקבולת מעין זו מכונה בלועזית 'תקבולת כיאסטית'⁴⁵. יש צורות רבות

45 על שם 'כי' יוונית — האות היוונית הנזכרת פעמים אחדות בדברי חז"ל, שהייתה כעין כ"ף רפה בעברית, וצורתה כשני קווים חוצים זה את זה באלכסון כמו 'אקס' לטינית.

של 'תקבולת כיאסטית', כפי הצירופים הרבים שאפשר לסדר בהם את האיברים המקבילים, כגון: אבג, אגב, באג וכן הלאה.

ו. צמדי מלים בתקבולות — במזמורי תהלים — ובשירת המקרא כולה — יש צמדי מלים או שרשים הרגילים לבוא בצלעות מקבילות, כגון: צדק // שפט: לא-יקמו רשעים במשפט // וחטאים בעדת צדיקים (א ה); משפטי-ה' אמת // צדקו יחדו (יט י), ועוד הרבה כיוצא בזה.

החוקרים שבדורנו מרבים לעיין בצמדי השרשים המקבילים במקרא ובהשוואת הדרכים השונות של התקבולות האלה אל התקבולות בשירת העמים הקדמונים, וביחוד בשירת אוגרית. הדברים האלה חורגים ממסגרת המבוא שלנו.

צמדי השרשים הבאים בתקבולות עשויים לבוא יחד גם בצורות אחרות: בסמיכות, בחיבור, או שם ופועל, כגון: השרשים המקבילים צדק//שפט באים בהרבה צורות של צרופים: שופט צדק (ט ה); שפטי כצדקך (לה כד); צדק ומשפט (פט ד); כי עד צדק ישוב משפט (צד טו); משפטי צדקך (קיס ז).

ומעניין זה הם צמדי מלים הרגילות לבוא ביחד ומביעות מושג אחד, ולצורך התקבולת עשויות הן להחלק לשני איברים מקבילים. כגון: כבלי ברזל: לאסור מלכיהם בזקים // ונכבדיהם בכבלי ברזל (תה' קמט ח) — כבל // ברזל: ענו בכבל רגלו // ברזל באה נפשו (תה' קה יט); חסד ואמת (פעמים רבות) — חסד // אמת: כי גבר עלינו חסדו // ואמת ה' לעולם (תה' יז ב); צור החלמיש (דב' ח טו) — צור // חלמיש: ההפכי הצור אגם מים // חלמיש למעיניו מים (תה' קיד ח).

ז. הגיוון בצורות הדקדוק של האיברים המקבילים. יש שהאיברים המקבילים שווים במצבם הדקדוקי, כמו: אשירה לה' בחיי // אומרה לאלהי בעודי. אבל יש שהאיברים מקבילים במשמעותם ושונים במצבם הדקדוקי. ויש בתקבולות שבתהלים הרבה מאוד צמדים של צורות דקדוקיות העשויות לבוא בתקבולת, כגון:

פועל בציווי מקביל אל פועל בעתיד: חלצני ה' מאדם רע // מאיש חמסים תנצוני (קמ ב); עבר מקביל אל עתיד: אשר חשבו רעות בלב // כל יום יגורו מלחמות (קמ ג); משפט פעלי מקביל אל משפט שמני: כי כסלי מלאו נקלה // ואין מתם בבשרי (לח ח); מושא מקביל אל נושא: השולח אמרתו ארך // עד מהרה ירוץ דברו (קמז טו); שם בלשון יחיד מקביל אל שם בלשון רבים: להגיד בבקר חסדך // ואמונתך בלילות (צב ג). שם בריבוי מקביל אל שם מפשט: כי מכל צרה הצילני // ובאיבי ראתה עיני (נד ט); שם בלי ידוע מקביל אל שם בידוע: הללו את ה' כל גוים // שבחווהו כל האמים (קז א).

ח. מלים חוזרות בתקבולת. בדרך כלל הצלעות המקבילות שונות זו מזו במלותיהן. אבל יש שמלה אחת באה בשתי הצלעות המקבילות, כמו: ימיקו וידברו ברע // עשק ממרום ידברו (עג ח); אשפך לפניו שיחי // צרתי לפניו אגיד (קמב ג); בתורת ה' חפצו // ובתורתו יהגה יומם ולילה (א ב). ופעמים חזרה זו באה לחיזוק ולהטעמה. ביחוד יש הטעמה מיוחדת כשהמלים החוזרות מצויות בראשי הצלעות. כגון: קול ה' בכח // קול ה' בהדר (כט ד); קולי אל ה' אזעק // קולי אל ה' אתחנן (קמב ב).

ט. יש גם טורים בני שלוש צלעות ושתי הצלעות הראשונות פותחות במלים שוות, כגון: כי הנה איביך ה' // כי הנה איביך יאבדו // יתפרדו כל פעלי און (צב י), תקבולת מעין זו קרויה: תקבולת הצלע המורחבת.

י. המקצבים השונים. — ברוב הצלעות שלושה מקצבים בצלע ובטור בעל שתי צלעות שישה מקצבים ובטורים בעלי תקבולת חסרה חמישה מקצבים: שלושה בצלע הראשונה ושנים בצלע השנייה. נוהגים לסמן את המקצבים כך: טור בעל שתי צלעות שלושה מקצבים בצלע 3:3; טור בעל שתי צלעות שלושה מקצבים בראשונה ושנים בשניה 3:2; ועל דרך זו בשאר המקצבים.

נביא דוגמאות למקצבים השכיחים בתהלים:

- ועתה מלכים השכילו // הוטררו שפטי ארץ (3:3)
 עבדו את-ה' ביראה // וגילו ברעדה (ב יא) (3:2)
 ואתה ה' מגן בעדי // ככהי ומרים ראשי (ג ד) (4:3)
 גערת גוים אבדת רשע // שמם מחית לעולם ועד (ט ו) (4:4)
 ארוממך אלוהי המלך // ואברכה שמך לעולם ועד (קמה א) (3:4)
 דור לדור ישבח מעשיך // וגבורתיך יגידו (קמה ד) (4:2)
 הזורעים בדמעה // ברנה יקצרו (קכו ה) (2:2)
 ה' צדיק // קצץ עבות רשעים (קכט ד) (2:3)

יש צלעות שאפשר למנות בהן חמישה מקצבים אבל כל צלע בזאת ניתנת להתחלק לשתי צלעות. לדוגמה, אפשר לחלק:

אדני שמעה בקולי // תהיינה אוניך קשבות לקול תחנוני (קל ב)

ואפשר לחלק:

אדני שמעה בקולי // תהיינה אוניך קשבות // לקול תחנוני.

יא. המקצבים, הטעמים והשורות. בדרך כלל חלוקת הטעמים מתאימה לפי המתבקש על פי המקצב. אבל אין זהות גמורה בין שתי השיטות. עיין לדוגמה ד ד, שלפי המקצב היה ראוי האתנת תחת 'לכלמה' ולא תחת 'ריק'. גם המלה 'סלה' עולה בכל מקום בחשבון הטעמים ולא בחשבון המקצב. לפי מסכת סופרים יש לכתוב תהלים בשורות כמו שירה. אבל לא קבעו חכמים את ראשי השורות, אלא הניחו הדבר לשיקול דעתו של הסופר והורו לו שיחלק את השורות על פי הטעמים (מסכת סופרים יב יב). בכתר ארם צובא ובכתב יד לנינגרד השורות ערוכות כדמות השורות שכשירת האוינו בתורה (אריח על על גבי אריח ולבנה על גבי לבנה), אלא שהרווח בין שני חלקי השורה קטן מאוד ופעמים אינו ניכר. בספרים אחרים יש שיטות אחרות לסידור השורות ('עי' תהלים מהד' גינצבורג). על כל פנים גם החלוקה לשורות אינה זהה תמיד למה שמתבקש על פי חלוקת המקצב.

יב. הגמישות של המקצב בשירת המקרא. המקצב במזמורי תהלים ובכל שירת המקרא אינו קבוע, ויש שהוא שונה מפסוק לפסוק, ויש גם פסוקים חריגים שקשה למצוא בהם

מקצב מתאים. וכיוצא בזה נמצא בשירת המזרח הקדום (בניגוד לשירת היוונים), שלא שיעבדו עצמם המשוררים למקצב, אלא נהגו בו בחירות מרובה. ובמזמורי תהלים, אפשר שבמקום שנראה על פי המלים שהמקצב חסר, היו ממלאים את החסרון בהארכה בניגון ללא מלים או שהיו חוזרים על מלה אחת פעמים אחדות, כדרך שהחזנים עושים בימינו. וכבר אמרנו לעיל שאין אנו יודעים את דרך זמרת תהלים בימי הבית.

ז. צורות של שירה ומליצה במזמורי תהלים

א. תיבות שנמשכות לפנייהן ולאחריהן. בפרק הקודם ביארנו שמלים הכתובות בצלע אחת נמשכות במחשבה גם לצלע המקבילה. כאן נוסף שיש שתיבה או תיבות אחדות כתובות בין שתי הצלעות, ולפי המשמעות הן נמשכות לפנייהן ולאחריהן, מסיימות את הצלע הראשונה ופותחות את הצלע השנייה. יש שהתיבות האלה הן שמות קודש ויש גם תיבות אחרות: כגון: אמרי האוינה ה' // בינה הגיגי (ה ב); שיעורו: אמרי האוינה ה' // ה' בינה הגיגי. כי השקיף ממרום קדשו // ה' משמים אל ארץ הביט (קב כ); שיעורו: כי השקיף ממרום קדשו ה' // ה' משמים אל ארץ הביט. אלהים ברב חסדך // ענני באמת ישעך (סט יד), שיעורו: אלהים ברב חסדך ענני // ענני באמת ישעך. ויש שהתיבה כתובה שתי פעמים: בסוף הצלע הראשונה ונתחילת הצלע השנייה: זמרו לה' בכנור // בכנור וקול זמרה (צח ה). לפני ה' כי בא // כי בא לשפוט הארץ (צו יג). ובפסוק המקביל (צח ט): לפני ה' כי בא לשפוט הארץ. ואפשר שכיוון המשורר גם כאן שיחזור על התיבות 'כי בא', אלא שלא כתב זאת. ויש גם פסוקים הפותחים בתיבה שבסיום הפסוק שלפניהם: גבור הודך והדרך — הדרך צלח רכב (מה ד-ה); פצחו ורגנו חמרו — זמרו לה' בכנור (צח ד-ה); מאין יבא עזרי — עזרי מעם ה' (קכא א-ב).

ב. חתימה מעין הפתיחה. יש מזמורים המסיימים מעין לשון פתיחתם. כגון 'יענך ה' ביום צרה — יעננו ביום קראנו' (מזמור כ). צורה זו מכונה 'צורת המסגרת'. לפעמים צורת המסגרת ניכרת בסמוך לפתיחה ולסיום ולא בתיבות הפותחות והמסיימות ממש. כגון: כי אני בתמי הלכתי — ואני בתומי אלך (כו). יש גם מסגרות לחלקי מזמור, כגון: במזמור כ — חלק ראשון פותח 'ישגבך שם אלהי יעקב', ומסיים 'ובשם אלהינו נדגול', והחלק השני פותח 'כי הושיע ה' משיחו' ומסיים 'ה' הושיעה'. ועוד: החלק הראשון מסיים 'נרננה בישועתך', והחלק השני פותח 'כי הושיע ה' משיחו'. צורה זו מכונה 'תשלובת' והיא הרחבה של הצורה שביארנוה בסעיף א: פתיחה בתיבה המסיימת את הפסוק הקודם. 'מסגרת' ניכרת לפעמים גם בפסוקים בודדים, כגון: עתה ידעתי כי הושיע... ישע ימינו (כ ז). או בבתיים בודדים כגון: לא ישבתי עם מתי שוא... ועם רשעים לא אשב (כו ד-ה). יש שהמסגרת בנויה מלים מקבילות כגון: 'ארוממך ה' כי דליתני — ה' אלהי לעולם אודך' (מזמור ל); 'ארוממך מקביל אל אודך', כמו בסוף מזמור קיח: אלי אתה ואודך // אלהי ארוממך. ומעין זה במזמור ק: 'היום לרגלך — על כן ירים ראשי'. — 'רגל' כנגד 'ראשי'.